

Людмила Миколаївна КОМАРНІЦЬКА,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності ім. Т. Сосновської
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»
E-mail: kob-@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6742-8314
Web of Science Researcher ID: ABG-3996-2020

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ І ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЗДРОСТІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ. Глобальні зміни, що відбулися на межі XX–XXI століть, стали причиною розширення суспільства, що призвело до постійного суперництва. Практично кожна людина прагне відповідати заданій моделі успішної людини, яка транслюється через засоби масової інформації. Однак можливості та ресурси особистості обмежені, що неминуче призводить до заздрості. Інтерес до феномену заздрості з'явився ще в давні часи і продовжує породжувати безліч суперечок серед сучасних дослідників. Серед численних праць важко виявити однозначне визначення заздрості: одні автори вважають її емоцією, інші – особистісною рисою, треті розглядають її у рамках відносин. Але більшість дослідників сходяться в думці, що заздрість є негативним, руйнівним явищем як для самої особистості, так і для її стосунків у колективі.

Мета. У статті розглядаються та аналізуються соціально-психологічні та філософські аспекти проблематики заздрості, описуються основні проблеми дослідження заздрості у філософії та сучасній психології, а також намічаються шляхи вивчення цього соціально-психологічного феномену у топологічному, структурному та динамічному планах. Наголошується, що дослідження заздрості є не тільки академічною проблемою, оскільки характер її вирішення багато в чому зумовлює наші уявлення про різноманіття соціальних факторів, що виступають як її причини, а також психологічні механізми, які забезпечують різні прояви заздрості у ситуаціях соціального порівняння.

Результати. Аналіз наявних публікацій з актуальної проблематики дослідження дозволяє зробити висновок про різноплановість та багатоаспектність наукового пошуку у розгляді феномена заздрості. Наявний понятійний плюралізм свідчить як про різноманітні підходи у трактуванні аналізованого проблемного напрямку, так і про неоднозначності у сутнісному розумінні феноменологічних проявів заздрості. З одного боку, це дозволяє поглянути на неї з різних точок зору, а з іншого – зумовлює гостру необхідність інтеграції емпіричних та теоретичних досліджень у цілісну систему. Зважаючи на певну фрагментарність, феномен заздрості вимагає продовження своєї наукової рефлексії на більш поглибленому рівні, що сприятиме акцентуації необхідної практико-орієнтованості психологічного дослідження.

Ключові слова: заздрість, філософія, міфологія, заздрісна особистість, почуття, переживання.

Liudmyla Mykolaivna KOMARNITSKA,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department
of Social Work, Psychology and Sociocultural Activity named after T. Sosnovska,
Educational and Rehabilitation Institution of Higher Education
“Kamianets-Podilskyi State Institute”
E-mail: kob-@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6742-8314
Web of Science Researcher ID: ABG-3996-2020

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF JEALOUSY RESEARCH: PROBLEMS AND PROSPECTS OF RESEARCH

Introduction. Global changes that took place at the turn of the XX–XXI centuries caused the stratification of society, which led to constant rivalry. Almost every person strives to conform to the given model of a successful person, which is broadcast through mass media. However, the opportunities and resources of the individual are limited, which inevitably leads to envy. Interest in the phenomenon of envy appeared in ancient times and continues to generate many disputes among modern researchers. Among numerous works, it is difficult to find an unambiguous definition of envy: some

authors consider it an emotion, others – a personal trait, and still others consider it within the framework of relationships. But most researchers agree that envy is a negative, destructive phenomenon, both for the individual himself and for his relationships in the team

Purpose. The article deals with the socio-psychological and philosophical aspects of the problem of envy, describes the main problems of the study of envy in philosophy and modern psychology, and also outlines ways of studying this socio-psychological phenomenon in topological, structural and dynamic terms. It is emphasized that the study of envy is not only an academic problem, since the nature of its solution largely determines our ideas about the variety of social factors that act as its causes, as well as psychological mechanisms that provide various manifestations of envy in situations of social comparison.

Results. The analysis of existing publications on current research issues allows us to draw a conclusion about the diversity and multifacetedness of scientific research in the consideration of the phenomenon of envy. The existing conceptual pluralism testifies both to the variety of approaches in the interpretation of the analyzed problematic direction, and to the ambiguity in the essential understanding of the phenomenological manifestations of envy. On the one hand, this allows you to look at it from different points of view, and on the other hand, it causes an urgent need to integrate empirical and theoretical research into a coherent system. Given the certain fragmentation, the phenomenon of envy requires the continuation of its scientific reflection at a more in-depth level, which will contribute to the accentuation of the necessary practical orientation of psychological research.

Key words: envy, philosophy, mythology, envious person, feeling, experience.

Вступ. Аналізуючи кількість робіт, присвячених проблемі заздрості, неважко помітити, що вивчення такого психологічного феномену, як заздрість, для сучасної психологічної науки є чимось новим та унікальним.

Так, наприклад, у зарубіжній психології ще у середині 90-х рр. минулого століття досить активно почали вибудовуватися дві основні «лінії» дослідження цього психологічного феномену: до першої можна віднести досить велику кількість робіт зарубіжних авторів, у яких розглядаються внутрішні детермінанти заздрості (а саме набори індивідуально-психологічних властивостей особистості, які зумовлюють її прояви), а до другої належать дослідження соціальних факторів, які впливають на формування заздрості як складного когнітивно-емоційно-мотиваційного комплексу людини.

Мета статі. У статті розглядаються та аналізуються соціально-психологічні та філософські аспекти проблематики заздрості, описуються основні проблеми дослідження заздрості у філософії та сучасній психології, а також намічаються шляхи вивчення цього соціально-психологічного феномену у топологічному, структурному та динамічному планах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У рамках вітчизняної психології можна ознайомитися з роботами окремих авторів, у яких тією чи іншою мірою порушується проблема заздрості [9; 16]. Так, наприклад, заздрість, з позиції психології стосунків, є наслідком порушення системи значущих, домінуючих стосунків. В.М. М'ясищев зазначав, що наявність успіхів в іншій людини є головною причиною «прихованого і маскувального ... вороже налаштованого ставлення до людей, яке може перерости в паталогічний розвиток» [7, с. 49]. З точки зору «диспозиційної концепції соціальної поведінки», розробленої В.О. Ядовим, заздрість являє собою змістову і частково цільову установку особистості, результатом взаємодії яких є особисте ставлення індивіда до подій, людей та їхніх успіхів [16, с. 180].

При цьому необхідно підкреслити, що більшу частину досліджень можна охарактеризувати більшою мірою як соціологічні, аніж психологічні. Розгляд заздрості як особливої «універсальної психологічної риси» разом з такими рисами, як, наприклад, ревності, у сучасній зарубіжній психології почався тільки на межі ХХ–ХХІ ст., причому питання про детермінанти заздрості, які мають прояв у всьому різноманітті інваріантів соціальної поведінки людини, залишається відкритим донині. Також необхідно підкреслити, що питання про операціоналізацію поняття «заздрість» як самостійного психологічного конструкту і способах його діагностики через опис і реєстрацію поведінкових проявів «зовнішньої сторони поведінки» залишається досить проблематичним, а неоднозначність розуміння і трактування цього поняття призводить до наявності суттєвих відмінностей в інтерпретації емпіричних даних досліджень, які тією чи іншою мірою розкривають характер проявів заздрості.

Разом із тим цілком очевидно, що актуальність дослідження проблематики заздрості не є виключно академічною проблемою, оскільки характер її вирішення багато в чому зумовлює наше уявлення про різноманіття соціальних факторів, які виступають як її причини, а також про психологічні механізми, які забезпечують різні прояви заздрості у ситуаціях соціального порівняння.

Таким чином, можна констатувати наявність парадоксальної ситуації у вивченні психологічного феномену заздрості: з одного боку, спостерігаємо зростання стійкого інтересу до цієї проблематики, а з іншого – відсутність методологічного і методичного інструментарію для виміру різних проявів заздрості в найширшому діапазоні соціальних ситуацій.

Окремо слід підкреслити, що звичайні уявлення про заздрість, які наявні у масовій свідомості, зародилися і стали поступово розвиватися і трансформуватися під час суспільної диференціації, росту соціального розшарування і знайшли своє відображення насамперед у працях з філософії, де заздрість розглядалась як феномен, який реалізується у суспільстві, пронизаному соціальною нерівністю.

Так, О.Ю. Согомонов, вивчаючи погляди старогрецьких філософів, зокрема Арістотеля, Платона, Гесіода, Ксенофонта, Гомера та інших, зазначає, що заздрість розглядалась як «прикрість», «найважливіша людська вада», «деякого роду печаль», яка з'являється при «вигляді благоденства... людей, які насолоджуються благами» [10, с. 109]. До прикладу, «злісний характер» заздрості чітко визнавався стародавніми греками через протистояння її добру, хоча вони вважали, що здебільшого заздрість має «пасивний» характер. Однак головний принцип заздрості, її «золоте правило» – «не бажай іншому того, чого бажаєш собі» – є повсюдно і стало антитезою добродісної моралі [10].

Ці два аспекти заздрості в грецькій філософії, як зазначає О.Ю. Согомонов, уперше розрізнув Гесіод, «перший європейський мораліст», який надав їм етичного відтінку, вказуючи на те, що заздрість буває «доброю» і «порочною» [10, с. 114]. Пізніше цю думку розвинув Арістотель. Під впливом суперництва, «наполегливого бажання зрівнятися» людина прагне до того, щоб «самій досягнути благ, пов'язаних з пошаною», і тому, за Арістотелем, заздрість трапляється і в «людей хороших». Водночас під впливом заздрості людина прагне до того, щоб «ближній не користувався цими благами», і заздрість розглядається як «низька» якість, яка трапляється в «людей поганих» [2, с. 129]. Цікаво зазначити також, що точний і найбільш повний опис проявів заздрості представлено в літературному творі Овідія «Метаморфози». Там розповідається, як Дедал, який володів багатьма ремеслами, убив свого талановитого учня Талоса, бачачи, що юнак здібний і з часом може перевершити свого вчителя [8].

Не менш цікаві аспекти прояву заздрості згадуються в античній міфології. Так, могутній Фтонос – демон, який уособлює заздрість, уявлявся в чоловічому образі. Будь-яке людське благоденство та успіх викликають до себе ревності Фтоноса, унаслідок яких, як правило, виникає «біда», яка найчастіше закінчується смертю. Також відоме і більш логічне пояснення: для еллінів і римлян «заздрість богів» не просте примітивне почуття, а акт вищої справедливості: надмірна гідність або вдача людини порушують космічний порядок, тому людина ця має відчувати більше нещастя. На користь такого тлумачення говорить і те, що заздрість, на відміну від смерті, злом не визнавалася: «Смерть – це зло. Це встановлено самими богами: помирили б і боги, якби благом була смерть» [2, с. 304].

Поклоніння перед заздрістю богів у греків не зникло зовсім і продовжує тяжіти над розумом багатьох людей до сьогодні у вигляді народних забобон, упереджень, остаточно перетворюючись на «заздрість людей». У багатьох примітивних культурах віра людей у «заздрість богів» до людського щастя та успіху збереглася у вигляді оборонної магії (захисні магичні ритуали, які охороняють від «вроків», «причини» тощо). Слід зазначити, що спочатку епічні герої не відчували страху перед «заздрістю богів», а швидше обурювалися ними.

Дивним здається те, яким чином формувалося уявлення про заздрість у ранньому християнстві. Так, наприклад, у Старому Завіті навіть саме поняття заздрості відсутнє. У Новому Завіті, навпаки, заздрість і рівність згадуються багаторазово, при цьому підкреслюється, що заздрість гріховна. Недарма одна із заповідей каже: «Не бажай дому ближнього твого; не бажай жінки ближнього твого, ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні віслюка його, нічого, що є в ближнього твого». Іншими словами, у християнському етичному розумінні заздрість – це один із семи смертних гріхів, до яких належать розпуста, обжерливість, лінь, гординя, гнів, скупість і заздрість [10].

Як підтвердження цього заздрість проілюстрована поведінкою Сатани в поемі з біблійним сюжетом «Втрачений рай», де Сатана, заздрячи Богу, вирішує захватити Небеса. Він іде на Бога війною у спробі зіпсувати небесне життя і падає з Небес. Занепалий, він сам та інші зане-

палі ангели будуть Пеклом, що змагається з Небесами, і зрештою стає деструктивною силою, яка прагне зруйнувати те, що створює Бог. Ця богословська ідея виходила від святого Августина, середньовічного мислителя, який описує Життя як творчу силу на противагу Заздрості – руйнівній силі.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, під «гаслом» смертного гріха заздрість пройшла через усю історію європейського Середньовіччя. Надалі філософи Нового часу продовжили розвиток поглядів стародавніх учених. Ф. Бекон, Б. Мандевіль, Р. Декарт, Б. Спіноза, Е. Кант бачили в заздрості «диявольські» наміри, вважали її «наймерзеннішою з пристрастей», «огидною вадою», «природною збоченістю» [3; 5]. Вони зазначали, що заздрість є «печаллю, змішаною з ненавистю при вигляді блага, що випало на долю інших, і знаходить задоволення в чужому нещасті»; печаллю, яка «прагне до руйнування щастя інших», оскільки людина, охоплена заздрістю, «бажає щастя тільки собі одній». Інакше кажучи, заздрість як своєрідний антипод чесноти, «хвороба душі», «вкрай огидний порок», як поєднання «прикрості і гніву», ступінь прояву якого залежить від «близькості чи віддалення предметів заздрості» [3, с. 508–509]. Відзначається «невиліковність» печалі до тих пір, поки «зберігається бажання володіти річчю, яка сподобалась, і зникнення її в тому випадку, поки людина не спробує всі засоби знищення «цього зла», або проявом гніву до тих, хто володіє тим, що ми цінуємо і чого бажаємо» [3]. Пояснюючи спонукальні мотиви заздрості, філософи Нового часу пояснили їх як особливості, «закладені в природі людини». Так, наприклад, Т. Гоббс зазначав, що люди від природи володіють рівними здібностями або відрізняються несуттєво, тобто в них існує «рівність» надій на досягнення мети». Бажаючи володіти одним і тим самим, люди стають ворогами, саме тому, за Т. Гоббсом, «вони намагаються знищити або підкорити один одного» [4, с. 94]. Також він зауважує, що будь-яка людина прагне, щоб її оцінили, оскільки «вона сама себе цінує», якщо ж це не відбувається, «люди готові знищити один одного». А. Шопенгауер стверджував, що хоча заздрість природна і властива людині, однак це почуття є одночасно вадою і нещастям: «Заздрість показує, наскільки люди відчують себе нещасними, а їхня увага до чужої поведінки і становища – наскільки вони сумують» [14, с. 67]. Тому, пише він, люди повинні дивитися на неї як на ворога свого щастя і намагатися задушити її, як злого демона [14].

Резюмуючи отримані на основі аналізу уявлення про заздрість у працях філософів, можемо дійти висновку, що в різні історичні епохи зазначалася руйнівна дія заздрості на людину і систему стосунків, у які вона включена. Також можна відзначити, що заздрість, якщо вона властива багатьом членам суспільства, деформує його цілісність, вносить у соціальну систему конфлікти, стримує розвиток і самоактуалізацію як окремих індивідів, так і соціальних груп, соціуму загалом.

Таким чином, можна зробити висновок, що, незважаючи на розбіжності в уявленнях про заздрість у різних філософів, усіх їх об'єднує соціально-психологічний контекст, який задається насамперед соціальними відносинами. Саме в цьому аспекті видається досить логічним розгляд заздрості як особливого соціально-психологічного феномену, який проявляється в просторі спілкування і взаємин, де головною причиною виникнення заздрості є протиріччя у взаємодії особистості і групи, особистості і суспільства, у суперечливій взаємодії «Я – Ти».

Так, наявність протиріччя між завищеним рівнем домагань особистості і неможливістю його задоволення знаходимо в концепції У. Джемса [6]. У психоаналітичній теорії особистості З. Фрейда і його послідовників заздрість представлена як вираження первинного інтрапсихічного інстинкту смерті і найбільш раннього прояву агресії у сфері об'єктних відносин, зокрема в невизначеному едіповому конфлікті як зафіксованому протиріччі в дитячо-батьківських стосунках, які транслюються на інші періоди життя і типи взаємин, в інші соціальні сфери [11]. Соціально-психологічний аспект заздрості можна знайти в працях А. Адлера та К.-Г. Юнга. На думку А. Адлера, заздрість невід'ємно пов'язана з прагненням особистості до переваги, яка формується протягом усього життя під час взаємодії із соціальним оточенням [1, с. 83]. На думку К.-Г. Юнга, заздрість фіксує «негативні цінності», під якими розуміємо волю до влади, агресію, називаючи їх «настільки ж великими, давніми і початковими демонами, як і Ерос». По-іншому він називає їх ще «Тінню», у її зміст як негативну сторону особистості К.-Г. Юнг вкладає «суму всіх неприємних якостей, які хотілося б заховати». Сама «Тінь», за К.-Г. Юнгом, є «архетипом», до змісту якого входять «владні, відзначені афектом, нав'язливі, загарбницькі,

самовправні стани», які «здатні вразити і придушити добре упорядковане Его». Заздрість розглядається Юнгом крізь призму «владних, загарбницьких» стосунків і наділяється динамікою і руйнівною силою [15].

Е. Фромм пов'язує заздрість з таким поняттям, як «спрямованість особистості». За його переконаннями, заздрість є фундаментальною спрямованістю особистості, яка володіє руйнуючою, загарбницькою силою, яка експлуатує іншу людину [12, с. 143].

У концепції К. Хорні соціально-психологічним характеристикам заздрості відведено досить багато місця. Згідно з цим підходом, заздрість відіграє значну роль у формуванні неврозів, у яких базальна тривога разом з базальною ворожнечею становить основний конфлікт невротичної особистості. У бажанні покладатися на інших і неможливості довіритися їм через ворожі почуття заховано «зародок потенційного конфлікту». Тому зневага і заздрість, на її думку, становлять основу «базальної» ворожості до людей. Розрізняючи заздрість здорової людини і невротика, К. Хорні звертає увагу на те, що здорова людина «сама хотіла б мати», а невротик «шкодує про те, що мають інші». Таким чином, за логікою цієї позиції, невротик постійно порівнює себе з іншими, відчуваючи честолюбне бажання бути унікальним, винятковим, перевищувати інших. Згідно з теорією К. Хорні, заздрість розвивається від безсилля, «безнадії» того, хто заздрить і компенсується прагненням до влади, престижу і володіння. У всіх цих випадках заздрість спрямовується на якості іншої людини і проявляється в бажанні привласнити їх, а якщо це можливо, то зруйнувати [13, с. 264].

Заздрість – це почуття, яке виникає у разі успіху іншої особи і порівнянні цього успіху з власними невдачами в аналогічних ситуаціях. Виражається воно насамперед через тенденцію применшити успіх і досягнення іншого, підшукати їм пояснення, не пов'язане з його заслугами, а залежне від щасливого збігу обставин («пощастило»); а також у прагненні знайти в нього будь-які промахи і недоліки, навіть фізичні. Нерідко почуття заздрості може перейти в ненависть.

У соціально-психологічному аспекті заздрість розглядається як прояв мотивації досягнення, коли чий-небудь реальні або уявні переваги в придбанні соціальних благ (матеріальних цінностей, успіху, статусу тощо) сприймаються суб'єктом як загроза цінності власного «Я» [9] і супроводжуються афективними переживаннями і діями, активізованими механізмом соціального порівняння.

Таким чином, логічно підсумувати, що незалежно від прихильності до тієї чи іншої теорії, автори різних досліджень вказують, що в основі виникнення почуття заздрості завжди лежить механізм соціального порівняння, оскільки індивід оцінює і усвідомлює себе шляхом порівняння зі «схожими іншими». Якщо ж у разі порівняння з'ясується, що інша людина має більш високі досягнення або більші здібності, або більш привабливі особистісні дані, то створюються умови для «падіння» самоповаги і, відповідно, соціальної репутації того, хто порівнює. Інакше кажучи, соціальне порівняння виявляє іншу «детермінанту» заздрості – наявність образу переваги однієї людини і усвідомлення суб'єктом власної «приниженої» позиції. Це, по суті, може розглядатися як своєрідна передумова заздрості: невігідний результат порівняння викликає незадоволення, яке і супроводжується почуттям заздрості.

Висновки і пропозиції.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що дослідження заздрості як особливого соціально-психологічного феномену включає у себе як мінімум три аспекти:

– топологічний (просторовий) аспект передбачає наявність і, головне, збереження меж, які визначають заздрість як об'єкт дослідження. Відповідно, до заздрості належать такі прояви, «межі» яких можуть бути окреслені будь-яким способом, який дозволяє відрізнити заздрість від інших подібних, близьких проявів. Наприклад, навмисне заподіяння шкоди власності іншої людини (яке розглядається як суб'єкт заздрості) може виступати специфічним маркером, який окреслює ті самі межі заздрості і, таким чином, визначає її як причину тієї чи іншої форми поведінки. Якщо ж межі є не досить чіткими, наприклад, навмисне заподіяння шкоди іншій особі чи людям, викликане не стільки заздрістю, скільки ревнощами, такого роду прояви не можуть розглядатися як маркери, які вказують на наявність заздрості;

– структурний аспект зосереджує увагу на внутрішніх структурних характеристиках заздрості. Так, під структурою заздрості розуміємо наявність певних взаємопов'язаних і вза-

ємозалежних елементів єдиного цілого як стійкого особистісного утворення. «Елементами» заздрості можуть бути її властивості (наприклад, стійкість), її спрямованість, а також характеристики, які визначають типи проявів заздрості (наприклад, «чорна» і «біла» заздрість);

– за динамічним аспектом наявність заздрості означає весь комплекс факторів, які забезпечують цілком визначений тип стосунків людини в безпосередньому оточенні і у суспільстві загалом. Насамперед це характеристики конкретних поведінкових особливостей, в основі яких лежить заздрість. По суті, можна визначити динамічний аспект заздрості як здатності людини до постійного, протяжного в часі соціального порівняння себе з іншими, який проявляється у відповідних формах соціальної поведінки.

Як висновок варто ще раз підкреслити, що різні дослідження проблематики заздрості, ріст кількості яких помітний особливо останніми роками в різних галузях психологічних знань, потребують розробки і побудови чіткої методології дослідження цього психологічного феномену, ключем до розуміння якого має стати розгляд заздрості саме у соціально-психологічному контексті, який передбачає трактування її природи як результату взаємин в умовах реальної соціальної нерівності.

У зв'язку з цим тільки комплексний міждисциплінарний і міжгалузевий підходи у вивченні цієї проблематики зможуть забезпечити можливість формування найбільш повного уявлення про заздрість, її детермінанти і механізми, а також сприяти більш упорядкованій і науково обґрунтованій інтерпретації поведінки людини в умовах широкої різноманітності соціальних ситуацій.

Література:

1. Адлер А. Понять природу человека. Санкт-Петербург : Академический проект, 1997. 256 с.
2. Аристотель. Риторика. Античные риторика. Москва : изд-во Московского университета, 1978. 352 с.
3. Бэкон Ф. Опыты, или наставления нравственные и политические. Сочинения: В 2 т. Москва : Мысль, 1978. Т. 2. 575 с.
4. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. Москва : Мысль, 1991. Т. 2. 731 с.
5. Декарт Рене. Метафізичні твори. Харків : Фоліо, 2020. 219 с.
6. Джемс У. Психология. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
7. Мясищев В.Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии. *Психология отношений* : избранные психологические труды. Москва, Воронеж, 1995. С. 48–53.
8. Публій Овідій Назон. Метаморфози / перекл. А. Садомора. Серія книг «Бібліотека античної літератури». Львів : Априорі, 2019. 520 с.
9. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. Москва, 1960. 356 с.
10. Согомонов А.Ю. Феноменология зависти в Древней Греции. *Этическая мысль*: науч.-публицист. чтения. Москва, 1990. С. 106–138.
11. Фрейд Зигмунд. Вступ до психоаналізу. Нові висновки / перекл. П. Тарашук. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 552 с.
12. Фромм Э. Ради любви к жизни. Москва, 2000. 400 с.
13. Хорни К. Психология женщины; Невротическая личность нашего времени. Собрание сочинений: В 3 т. Москва, 1997. Т. 1. 496 с.
14. Шопенгауэр А. Афоризмы и истины. Харьков : Фоліо, 2000. 402 с.
15. Юнг Карл Густав. Архетипи і колективне несвідоме / перекл. К. Котюк. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.
16. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва : Наука, 1975. 416 с.

References:

1. Adler, A. (1997). *Ponyat' prirodu cheloveka*. Sankt-Peterburg: Akademicheskii proyekt, 256 s. [in Russian].
2. Aristotel'. (1978). *Ritorika*. Moskva: izd-vo Moskovskogo universiteta, 352 s. [in Russian].
3. Bekon, F. (1978). Opyty, ili nastavleniya npravstvennyye i politicheskiye *Sochineniya*. v 2 t., Vol. 2. Moskva: Mysl', 575 s. [in Russian].
4. Gobbs, T. (1991). *Sochineniya*. v 2 t., Vol. 2. Moskva: Mysl', 731 s. [in Russian].
5. Dekart, Rene. (2020). *Metafizychni tvory*. Kharkiv: Folio, 219 s. [in Ukrainian].
6. Dzhems, U. (1991). *Psikhologiya*. Moskva: Pedagogika, 368 s. [in Russian].
7. Myasishchev, V.N. (1995). Ponyatiye lichnosti v aspektakh normy i patologii. *Psikhologiya otnosheniy*: Izbrannyye psikhologicheskiiye trudy. Moskva, Voronezh, 48–53. [in Russian].

8. Publiy, Ovidiy Nazon. (2019). *Metamorfozy* / perekl. A. Sodomora. L'viv: Apriori, 520 s. [in Ukrainian].
9. Rubinshteyn, S.L. (1960). *Printsipy i puti razvitiya psikhologii*. Moskva, 356 s. [in Russian].
10. Sogomonov, A.Yu. (1990). Fenomenologiya zavisti v Drevney Gretsii. *Eticheskaya mysl'*: nauch.-publitsist. chteniya. Moskva, 106–138 [in Russian].
11. Froyd, Zygmond. (2021). *Vstup do psykhoanalizu. Novi vysnovky* / perekl. P. Tarashchuk. Ternopil': Navchal'na knyha – Bohdan, 552 s. [in Ukrainian].
12. Fromm, E. (2000). *Radi lyubvi k zhizni*. Moskva, 400 s. [in Russian].
13. Khorni, K. (1997). Psikhologiya zhenshchiny; Nevroticheskaya lichnost' nashogo vremeni. Sobraniye sochineniy v 3 t., T. 1. Moskva, 496 s. [in Russian].
14. Shopengauer, A. (2000). *Aforizmy i istiny*. Khar'kov: Folio, 402 s. [in Russian].
15. Yung, Karl Gustav. (2018). *Arkhetipi i kolektivne nesvidome* / perekl. K. Kotyuk. L'viv: Astrolyabiya, 608 s. [in Ukrainian].
16. Yadov, V.A. (1975). Odispozitsionnoyregulyatsii sotsial'nogopovedeniya lichnosti. *Metodologicheskiye problemy sotsial'noy psikhologii*. Moskva: Nauka, 416 s. [in Russian].